

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

ГАРМОНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС ЩОДО ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ

HARMONIZATION OF THE EU CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION ON THE PRESUMPTION OF INNOCENCE

Климкевич Р.А.,

магістрант

Львівського національного університету імені Івана Франка

Луцик В.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін

Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджено гармонізацію кримінального процесуального законодавства країн-членів Європейського Союзу щодо презумпції невинуватості як один із фундаментальних принципів кримінального процесу. Проаналізовано рішення Європейського суду з прав людини та нормативні акти Європейського Союзу щодо регулювання деяких аспектів презумпції невинуватості. Зроблено висновок, що гармонізація законодавства щодо презумпції невинуватості потребує подальшого розвитку й наступним кроком має стати приведення національного законодавства країн-членів Європейського Союзу у відповідність до норм Директиви.

Ключові слова: гармонізація, презумпція невинуватості, елементи презумпції невинуватості, рішення Європейського суду з прав людини, обов'язок доказування.

В статье исследована гармонизация уголовного процессуального законодательства стран-членов Европейского Союза по презумпции невиновности как один из фундаментальных принципов уголовного процесса. Проанализированы решения Европейского суда по правам человека, нормативные акты Европейского Союза по регулированию некоторых аспектов презумпции невиновности. Сделан вывод, что гармонизация законодательства по презумпции невиновности требует дальнейшего развития и следующим шагом должно стать приведение национального законодательства стран-членов Европейского Союза в соответствие с нормами Директивы.

Ключевые слова: гармонизация, презумпция невиновности, элементы презумпции невиновности, решения Европейского суда по правам человека, обязанность доказывания.

The article examines the harmonization of the criminal procedural legislation of the European Union member states concerning the presumption of innocence as one of the fundamental principles of the criminal process. The decisions of the European Court of Human Rights, EU legal acts concerning the regulation of certain aspects of the presumption of innocence have been analyzed. It is concluded that the harmonization of legislation regarding the presumption of innocence needs further development and the following step should be harmonizing the national legislation of the EU member states in accordance with the provisions of the Directive.

Key words: harmonization, presumption of innocence, elements of the presumption of innocence, decisions of the European Court of Human Rights, the burden of proof.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних обов'язків будь-якої демократичної держави є забезпечення, захист прав і свобод людини в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1]. Однак, незважаючи на пріоритетне становище прав людини в ієрархії демократичних цінностей, вони не мають абсолютного характеру та можуть бути обмежені за певних обставин, чітко передбачених законом.

Кримінальний процес у силу своєї правової природи та специфіки є тією сферою, у якій допуска-

ється обмеження прав і свобод людини. Більше того, таке обмеження є необхідним для успішного досягнення всіх цілей кримінального провадження. Як зазначає В.М. Тертишник, для забезпечення істини в кримінальному процесі нерідко виникає необхідність обмеження окремої людини в її правах і свободах [2, с. 18].

Разом із тим, попри можливі обмеження прав людини в ході кримінального провадження, принцип презумпції невинуватості, будучи фундаментальним принципом кримінального судочинства, покликаний захищати права підозрюваних та обвинувачених осіб, оскільки є джерелом для низки їхніх процесуальних прав. Важливість цього принципу неоднора-

зово підтверджувалася в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Європейський суд, Суд), який установлював випадки порушення цього принципу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській процесуальній науці окремі аспекти принципу презумпції невинуватості висвітлені в працях сучасних учених: І.В. Гловюк, В.Г. Гончаренка, О.В. Капліної, О.П. Кучинської, В.Т. Нора, О.Г. Шило, М.Є. Шумила. Дослідженням цієї проблематики в Європі займалися такі фахівці, як Ф. Йонг, С. Ламберігхт, В. Джілкін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Однак комплексних наукових праць, присвячених аналізу гармонізації законодавства Європейського Союзу про принцип презумпції невинуватості, немає, що зумовило необхідність цього дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз проблем гармонізації правового регулювання принципу презумпції невинуватості в законодавстві країн Європейського Союзу та практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Одним із основних міжнародних нормативних актів, який декларує принцип презумпції невинуватості, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ч. 2 ст. 6 якої закріпила те, що «кожен, кого обвинувачено в учиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» [3].

З метою конкретизації цього положення Конвенції, ЄСПЛ у своїй практиці виробив низку критеріїв, недотримання яких буде вважатися порушенням принципу презумпції невинуватості. Однією з перших справ, у якій Європейський суд висловлює свою позицію з приводу принципу невинуватості, є рішення у справі «Неймайстер проти Австрії» [4]. Суд уважав, що строк тримання особи під вартою залежить від тяжкості скоєного злочину й можливого покарання за нього, в кінцевому результаті він повинен зараховуватися особі в термін відбування покарання після винесення вироку. Однак під час визначення взаємозв'язку між тривалістю тримання особи під вартою та покаранням варто враховувати принцип презумпції невинуватості, передбачений ч. 2 ст. 6 Конвенції. Якщо строк тримання під вартою буде наближений до можливої міри покарання, то принцип презумпції невинуватості не буде дотриманий повною мірою.

В інших рішеннях Європейський суд установлює важливі правила, які розкривають сутність цього принципу. Презумпція невинуватості передбачає те, що під час виконання своїх обов'язків судді не повинні розпочинати розгляд справи з упевненістю (упередженням), що обвинувачений скоїв відповідний злочин. Неодноразово Суд наголошував на тому, що обов'язок доведення вини лежить на стороні обвинувачення, а всі сумніви повинні тлумачитися на користь обвинуваченого. Щоб обвинувачений зміг підготуватися та належним чином здійснити свій захист, сторона обвинувачення повинна повідомити про ініцію-

вання судового процесу, а також представити докази, достатні для визнання особи винною [5]. Принцип презумпції невинуватості вважається порушеним у разі перекладення обов'язку доказування зі сторони обвинувачення на сторону захисту [6].

Як слушно зазначає О.М. Сорокіна, судова практика Європейського суду здійснює значний вплив на гармонізацію кримінального процесуального законодавства країн-членів ЄС, позиції ЄСПЛ враховуються під час розроблення проектів директив у сфері гармонізації кримінального процесуального законодавства ЄС [7, с. 159].

Першим стратегічним документом ЄС стосовно необхідності формування на законодавчому рівні принципу презумпції невинуватості було прийняття Зеленої книги про презумпцію невинуватості у 2006 році [8]. У вступі до неї зазначається мета прийняття цього документа, а саме заінтересованість Комісії в однаковому тлумаченні та застосуванні принципу презумпції невинуватості в усіх країнах-членах ЄС. Зелена книга покликана встановити зміст цього принципу й усі похідні від нього права.

Цікавим є те, що в Зеленій книзі не наведено дефініції цього принципу, а її зміст тлумачиться крізь призму рішень ЄСПЛ. Обвинувачений повинен уважатися таким, що не вчинив жодного злочину, доки держава через органи прокуратури не надасть незалежному та неупередженому суду достатні докази винуватості особи. Цей принцип також передбачає, що судді не повинні розпочинати розгляд справи з упередженим переконанням у тому, що особа вчинила злочин. Кожен наступний підрозділ Зеленої книги розкриває аспекти принципу презумпції невинуватості й указує, що варто вважати порушенням цього принципу.

Визнання особи винуватою в ході досудового розслідування. Суд чи інший державний орган не може вважати особу винною в учиненні злочину, доки особа не постане перед судом і стосовно неї не буде винесений обвинувальний вирок суду. Принцип презумпції невинуватості буде порушений у разі визнання особи винуватою в учиненні злочину без надання їй можливості реалізувати своє право на захист.

Затримання в ході досудового розслідування. Затримання підозрюваного не є порушенням принципу презумпції невинуватості, оскільки ст. 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод передбачає, що особа може бути затримана за наявності обґрунтованої підозри в учиненні нею правопорушення.

Обов'язок доказування. За загальним правилом, цей обов'язок лежить на стороні обвинувачення, а будь-які сумніви тлумачаться на користь особи. Європейський суд у своїх рішеннях також на це вказував, зазначаючи, що сторона обвинувачення повинна надати достатньо доказів для засудження особи.

Свобода від самовикриття. Цей елемент презумпції невинуватості є загальноновизнаним міжнародним стандартом, зміст якого полягає в тому, що обвинувачена особа має право відмовитися відповідати на запитання та надавати доказу суду. Цей принцип покликаний захищати обвинувачених від неправо-

мірного примусу, тиску з боку працівників правоохоронних органів. Особа має право зберігати мовчання, яке може реалізувати як на стадії досудового розслідування, так і під час судового провадження. Це право закріплене в законодавстві більшості держав-членів, однак варіюється спосіб повідомлення особі про це право. У більшості держав-членів закріплений обов'язок органів досудового розслідування та суду повідомити особі про це право. Деякі держави закріпили правило, що докази, які одержані без повідомлення особі про право зберігати мовчання, можна вважати недопустимими. В інших державах неповідомлення особі про право зберігати мовчання є грубим правопорушенням, яке може слугувати підставою для оскарження рішення суду.

Після прийняття Зеленої книги наступним кроком гармонізації законодавства ЄС стало прийняття Директиви, яка містить мінімальні правила щодо певних аспектів презумпції невинуватості. Причиною розроблення проекту цієї Директиви став недостатній захист деяких елементів принципу презумпції невинуватості стосовно підозрюваних та обвинувачених у країнах-членах ЄС, що значною мірою порушує права осіб під час кримінального провадження. Ураховуючи вищезазначені порушення принципу невинуватості й той факт, що після опублікування Зеленої книги близько 70% зауважень надходило від адвокатів-практиків, які зауважували наявність проблем у сфері реалізації цього принципу, сумнівів у доцільності прийняття Директиви не виникає. Після трирічних обговорень і внесення поправок Директива 2016/343 Європейського парламенту від 9 березня 2016 року про посилення деяких аспектів презумпції невинуватості й права бути присутнім у ході судового розгляду під час кримінального провадження була прийнята [9].

Стаття 2 встановлює межі правового регулювання, визначаючи дію Директиви в часі й за колом осіб. Директиву потрібно застосовувати до фізичних осіб, підозрюваних чи обвинувачених у вчиненні злочину. Також Директива підлягає застосуванню на всіх стадіях кримінального процесу – з моменту пред'явлення особі обвинувачення до моменту прийняття кінцевого рішення про винуватість чи невинуватість особи у вчиненні злочину.

Виключення зі сфери дії Директиви юридичних осіб було цілеспрямованим рішенням європейського законодавця, яке викликало чималі суперечності й наукові дискусії. У процесі обговорення Директиви Європейський парламент прагнув розширити принцип презумпції невинуватості на юридичних осіб, однак Рада Європейського Союзу та Європейська комісія не підтримали таку ініціативу Парламенту й навели аргументи на користь своєї позиції, які зазначені в п. 13 вступної частини Директиви. Європейський законодавець вважає, що у фізичних і юридичних осіб різні рівні захисту деяких елементів презумпції невинуватості, та посилається на практику Суду Європейського Союзу, у якій зазначено, що права, які походять із принципу презумпції невинуватості, не застосовуються однаково до вищезазначених суб'єктів [10, с. 37].

Така позиція не може вважатися правильною, оскільки в більшості країн-членів ЄС існує корпоративна кримінальна відповідальність юридичних осіб і, як наслідок, юридичні особи є суб'єктами кримінального провадження.

У вступній частині Директиви закріплене посилення на практику ЄСПЛ, яка утвердила правило, що суд чи повноважна особа не може публічно заявляти про винуватість підозрюваних чи обвинувачених до моменту набрання законної сили вироком суду. Це положення відображено в ст. 4 Директиви «Публічні заяви про винуватість особи», яка доповнена нормою, що «вищезазначене положення не діє щодо обвинувальних актів, спрямованих на доказування вини підозрюваного чи обвинуваченого, а також щодо попередніх рішень процесуального характеру, прийнятих судовим чи іншим органом на основі досліджених доказів». Це правило не діє щодо компетентних органів, які публічно поширюють інформацію про кримінальне провадження з метою розслідування чи загального інтересу.

Цікавим є той факт, що ч. 2 ст. 5 Директиви дозволяє компетентним органам застосовувати дії фізичного характеру, необхідні в кожному конкретному випадку для забезпечення безпеки, запобігання ймовірній утечі підозрюваного чи обвинуваченого чи їх контакту з третіми особами.

На підставі аналізу вищезазначених статей Директиви можна дійти висновку, що цей документ, гарантуючи низку прав підозрюваним та обвинуваченим, не наділяє презумпцію невинуватості абсолютним характером. Варто погодитися з О.М. Сорокіною [7, с. 165], яка вважає, що гарантії дотримання принципу презумпції невинуватості деталізовані та не перешкоджають здійсненню кримінального провадження й застосуванню до особи, яка вважається невинуватою, заходів кримінально-процесуального характеру (затримання тощо).

Директива передбачає такий важливий елемент презумпції невинуватості, як обов'язок доказування, який лежить на стороні обвинувачення. Це правило не поширюється на випадки збирання самостійно судом обвинувальних і виправдувальних доказів і на право сторони захисту подавати докази суду, до того ж усі сумніви повинні тлумачитися на користь особи.

Окрім цього, у Директиві закріплено низку інших прав підозрюваних та обвинувачених, які впливають із принципу презумпції невинуватості. Мова йде про право зберігати мовчання, норми якого містяться в ст. 7 Директиви. Водночас реалізація свободи від самовикриття не повинна перешкоджати компетентним органам здійснювати збирання доказів законним способом незалежно від бажання підозрюваного чи обвинуваченого.

Незважаючи на закріплення цієї засади в законодавстві всіх європейських держав, у тому числі України, ЄСПЛ констатує найбільш часті випадки порушення принципу презумпції невинуватості:

1) під час виголошення публічних заяв прокурорами, представниками державних органів влади про винуватість особи ще до закінчення криміналь-

ного процесу. Неодноразово можна спостерігати такі ситуації по телебаченню, коли державні чи політичні діячі на початкових стадіях кримінального провадження стверджують про винуватість особи й немилуче покарання. Яскравим прикладом, який ілюструє вищезазначене порушення, є справа «Шагін проти України» [11], у якій особа скаржилася, що заяви про її вину, зроблені в засобах масової інформації посадовими особами державних органів до того, як її було засуджено судом, вплинули на громадську думку та наперед визначили результат вирішення справи;

2) судові рішення, яке не є обвинувальним вироком, однак відображає судження про винуватість особи або так зване закриття провадження за nereабілітуючих підстав. У справі «Грабчук проти України» кримінальне провадження щодо заявниці було закрито слідчим «частково через недоведеність її участі у вчиненні злочину та частково – у зв'язку із закінченням строків давності» [12]. Рішення про закриття кримінального провадження щодо заявниці сформульовано термінологією, яка не залишає сумніву щодо впевненості суду в тому, що заявниця насправді вчинила злочин, оскільки, на думку суду, в діянні заявниці «вбачаються ознаки злочину, передбаченого статтею 367 Кримінального кодексу України». Європейський суд визнав, що провадження за скаргою на постанову слідчого не є кримінальним за своєю суттю, а отже, судові рішення, яке не є вироком, проте в якому нібито констатується факт учинення особою злочину, є ухваленим із порушенням ст. 6 Конвенції [13, с. 73].

Висновки. Принцип презумпції невинуватості є невід'ємним фундаментальним принципом судочинства, реалізація якого слугує своєрідним індикатором дотримання законності в державі та суспіль-

стві. Цей принцип відображено в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також у рішеннях ЄСПЛ, у яких суд розкриває зміст складових елементів принципу презумпції невинуватості.

Незважаючи на закріплення цього принципу в низці міжнародних нормативно-правових актів, на практиці трапляються його значні порушення не лише в Україні, а й у зарубіжних державах. Саме це зумовлює потребу в гармонізації законодавства країн-членів ЄС, яка покликана забезпечити однакове розуміння та застосування принципу презумпції невинуватості в усіх країнах ЄС.

Уперше мінімальні стандарти принципу презумпції невинуватості закріплені в Зеленій книзі про презумпцію невинуватості 2006 року. У Книзі акумульовані найбільш відомі рішення ЄСПЛ щодо деяких аспектів принципу презумпції невинуватості, що не перешкоджало подальшим його порушенням з боку органів державної влади в країнах-членах ЄС. Саме тому після кількарічних обговорень, у 2016 році, прийнято Директиву 2016/343 від 9 березня 2016 року про посилення деяких аспектів презумпції невинуватості й права бути присутнім у ході судового розгляду під час кримінального провадження.

Директива, регламентуючи всі елементи презумпції невинуватості й установлюючи винятки з них і межі дозволеної поведінки представників державної влади, стала важливим кроком на шляху до гармонізації законодавства ЄС і зміцнення прав підозрюваних та обвинувачених. Уважаємо, що наступним етапом гармонізації має стати приведення національного законодавства країн-членів ЄС у відповідність до вищезазначених актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Тертишник В.М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: монографія. Д.: Юрид. акад. МВС України, Арт-Прес, 2002. 432 с.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Неймайстер проти Австрії». URL: european-court.eu/uploads/ECHR_Neumeister_v_Autriche_27_06_1968.pdf.
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бербера, Мессеге і Хабордо проти Іспанії». URL: http://european-court.eu/uploads/ECHR_Barbera_Messeague_and_Jabardo_v_Spain_06_12_1988.pdf.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тельфнер проти Австрії» 2001 року. URL: http://www.rroi.narod.ru/echr/another_2/telfner.htm.
7. Сорокіна Е.М. Гармонізація уголовно-процессуального законодательства в Европейском Союзе: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2016. 226 с.
8. GreenPaper–ThePresumptionofInnocence. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3A16032>.
9. Directive (EU) 2016/343 of the European Parliament and of the Council of 9 March 2016 on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at the trial in criminal proceedings. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0343>.
10. Lamberigts S. The Directive on the Presumption of Innocence: a missed opportunity for legal persons? *Eu crim.* 2016. P. 36–42.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шагін проти України». Офіційний вісник України. 2011. № 14. Ст. 610.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Грабчук проти України». Офіційний вісник України. 2007. № 9. Ст. 349.
13. Бабчинська Т.В. Презумпція невинуватості у розрізі виконання положень статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Новітні кримінально-правові дослідження – 2015: зб. наук. пр. / відп. ред. О.В. Козаченко. Миколаїв : Іліон, 2015. С. 71–75.